

Σπύρος Α. Μοσχονάς

Το γλωσσικό ζήτημα ως ιστορία ιδεών

Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976*, μτφρ. Γρηγόρης Κονδύλης, επιμ. Peter Mackridge και Κώστας Σίμος. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013.

Το βιβλίο *Language and National Identity in Greece, 1766-1976* του άγγλου ελληνοστή Peter Mackridge εκδόθηκε το 2009 από τις εκδόσεις του πανεπιστημίου της Οξφόρδης και έχει ήδη δεχτεί εγκωμιαστικές κριτικές.¹ Παρουσιάστηκε ως η πρώτη, σχετικά αμερόληπτη εξιστόρηση του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα. Όπως σωστά επισημαίνει ο Αλέξης Πολίτης,² οι προηγούμενες επισκοπήσεις του γλωσσικού ζητήματος, του Μέγα και του Κορδάτου, «ήταν απολύτως ενταγμένες στη γλωσσική διαμάχη».

Το βιβλίο του Mackridge είναι ένα ιστοριογραφικό, συνθετικό και ερμηνευτικό επίτευγμα. Περιλαμβάνει πρωτότυπη έρευνα και εξονυχιστικό έλεγχο των πηγών. Αντλεί απ' όλη τη διαθέσιμη βιβλιογραφία για το γλωσσικό ζήτημα και, επιλεκτικά, από τη διεθνή βιβλιογραφία για ζητήματα γλωσσικής πολιτικής. Προκαλεί θαυμασμό. Μας φέρνει στο νου το άλλο σπουδαίο συνθετικό επίτευγμα του Mackridge, το βιβλίο του *The Modern Greek Language*,³ που παραμένει έργο αναφοράς, έχοντας συμβάλει όσο ελάχιστα άλλα στην επιστημονική μελέτη της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας.

Το γλωσσικό ζήτημα αποτελεί ένα σύνθετο κοινωνιογλωσσικό φαινόμενο και η μελέτη του ανήκει κυρίως στην επιστήμη της γλωσσολογίας, παρ' όλο που, ομολογουμένως, ελάχιστα έχει μελετηθεί από έλληνες γλωσσολόγους που να μην ήταν και αυτοί «απολύτως ενταγμένοι στη γλωσσική διαμάχη». Το ζήτημα, ορθά επισημαίνει ο Mackridge, πρέπει να διερευνηθεί από τη σκοπιά της τυποποίησης (language standardization) και της γλωσσικής πολιτικής (language policy). Η μελέτη του γλωσσικού ζητήματος απαιτεί την κατανόηση της χρόνιας ελληνικής διμορφίας⁴ και τις επιδράσεις που άσκησαν στην εξέλιξή της αντιμαχόμενες ιδεολογίες όπως του δημοτικισμού και του αρχαϊσμού. Παρά τις ιδιαιτερότητές του, το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα δεν είναι μοναδικό· παρόμοια ζητήματα εμφανίστηκαν και σε άλλες χώρες.⁵ Η ύπαρξη και μόνο πρότυπης

¹ Οι σημαντικότερες είναι: του Αλέξη Πολίτη (*Η Αυγή* 17/1/2010), της Άννας Φραγκουδάκη (*The Athens Review of Books* 5, 2010, 20-23), του Michalis Sivas (*Language Policy* 9, 2010, 261-263), του Notis Toufexis (*Byzantine and Modern Greek Studies* 35, 2011, 239-241) και του Christopher Brown (*Journal of Greek Linguistics* 11, 2011, 249-257).

² Ο.π.

³ Oxford: Oxford University Press, 1985· ελλ. έκδοση *Η νεοελληνική γλώσσα*, μτφρ. Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, 1990.

⁴ Ακολουθώντας τον Μπαμπινιώτη, αποδίδω ως 'διμορφία' τον όρο diglossia, προκειμένου να τον αντιδιαστείλω από τον όρο 'διγλωσσία' (bilingualism), ελπίζω χωρίς άλλες ιδεολογικές συνδηλώσεις. Τον όρο 'διγλωσσία' επινόησε ο Ροΐδης και τον λανσάρισε στα γαλλικά ως diglossie ο Ψυχάρης· βλ. Mackridge, *ό.π.*, 27.

⁵ Όπως αναδεικνύεται από την κλασική πλέον μελέτη του Charles Ferguson, «Diglossia», *Word* 15, 1959, 325-340.

(standard) γλώσσας επιβάλλει κάποια μορφή διμορφίας, ακόμη και σε κοινότητες όπου δεν παρατηρείται διαδεδομένη χρήση δύο διαφορετικών ποικιλιών της ίδιας γλώσσας ή δύο διαφορετικών γλωσσών.

Συγκαταλέγω στα μείζονα προτερήματα του βιβλίου το ότι ο Mackridge εξετάζει το γλωσσικό ζήτημα υπό το πρίσμα της πλούσιας βιβλιογραφίας για την ανάδειξη των δημωδών γλωσσών και την τυποποίησή τους, η οποία σε μεγάλο βαθμό παραμένει ερμητική, παγιδευμένη στα όρια εθνικών φιλολογιών. Είναι πράγματι θαυμάσια η επισκόπηση από τον Mackridge των κινημάτων ανάδειξης των γλωσσών στα Βαλκάνια τον 18^ο αι., στο πλαίσιο μιας ανταγωνιστικής πολυγλωσσίας, τις παραμονές του γλωσσικού ζητήματος.

Το γλωσσικό ζήτημα ο Mackridge το περιγράφει από τη σκοπιά της κοινωνιογλωσσολογίας, αλλά το ερμηνεύει από τη σκοπιά του εθνικισμού. Για τον Mackridge, όπως δηλώνει και ο τίτλος του βιβλίου, το γλωσσικό ήταν μια διαμάχη για τον ορισμό της εθνικής ταυτότητας, για την οριοθέτηση του ελληνικού Sprachnation. Η «υπαρξιστική» σκοπιά του συγγραφέα⁶ συμβαδίζει απολύτως με τις νεότερες εκείνες ιστοριογραφικές και θεωρητικές έρευνες που δέχονται την έννοια του έθνους ως κατασκευή μέσω του λόγου (discourse), δηλαδή ως πολιτικό μόρφωμα που υπόκειται σε χειραγώγηση και μυθοποίηση.⁷ Στην κατασκευή αυτή, ο Mackridge αναδεικνύει τον ρόλο πολλών προσώπων, αλλά και θεσμών. Έχει μάλιστα κανείς την εντύπωση ότι όσο η έρευνα για το βιβλίο προχωρούσε, τόσο πιο έντονα αναδεικνυόταν ο θεσμός της εκκλησίας, οι πάμπολλες αναφορές στον ρόλο της οποίας σχηματίζουν σχεδόν ένα δεύτερο βιβλίο μέσα στο βιβλίο, που απειλεί να ανατρέψει την ερμηνευτική ισορροπία που εγκαθιστά η αρχική θέση ότι το γλωσσικό ήταν κυρίως ζήτημα εθνικό. Το γλωσσικό ήταν επίσης –σε ποιο βαθμό, μένει να διερευνηθεί– ένα ζήτημα *εκκλησιαστικό*.

Η στάση του Mackridge είναι ερμηνευτική και ταυτοχρόνως κριτική. Το βιβλίο έχει κατηγορηθεί, ίσως όχι εντελώς άδικα, ότι υιοθετεί τη σκοπιά του δημοτικισμού.⁸ Υπάρχει άραγε άλλη σκοπιά; Προσπάθειες ν' αναβιώσει η λογική του καθαρευουσιανισμού εξακολουθούν ν' αναφύονται μέσα από στρώματα συσσωρευμένων παρανοήσεων και ανοησίας. Δεν μπορεί να τις πάρει κανείς στα σοβαρά, δεν προσφέρουν τίποτε στην κατανόηση του γλωσσικού ζητήματος.

Γεγονός παραμένει πάντως ότι το κυρίαρχο ιστοριογραφικό σχήμα μέσα από το οποίο ακόμη και σήμερα γίνεται η αφήγηση του γλωσσικού ζητήματος διαμορφώνεται από τους ίδιους του δημοτικιστές, πριν από την επίλυση του γλωσσικού. Άποψή μου είναι ότι με τον πληρέστερο τρόπο το σχήμα αυτό το διαμόρφωσε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης στα έργα του *Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική Εισαγωγή*⁹ και *Δημοτικισμός και αντίδραση*,¹⁰

⁶ *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα*, 26.

⁷ *Ο.π.*, 28-29. Στην ελληνική βιβλιογραφία για το γλωσσικό ζήτημα, την οπτική αυτή την έχει υποστηρίξει κυρίως η Άννα Φραγκουδάκη.

⁸ Sivas, *ό.π.*, 262.

⁹ *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 3. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 1981.

¹⁰ *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 6. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 1988· βλ. σχετικά Σ. Μοσχονά, «Αφηγηματικά σχήματα στο έργο του Μανόλη Τριανταφυλλίδη», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 30, 2010, 398-410.

ενώ το επεξεργάστηκαν αργότερα νεοελληνιστές όπως ο Εμμανουήλ Κριαράς και ιστορικοί όπως ο Αλέξης Δημαράς. Η ιστορία δεν γράφτηκε από τους νικητές, είχε ήδη γραφτεί από τους προσωρινά ηττημένους.

Όπως και να 'χει, ορισμένες από τις κριτικές του Mackridge στις απόψεις των πρωταγωνιστών του γλωσσικού ζητήματος ίσως φανούν υπερβολικές και, από ορισμένη άποψη, αναχρονιστικές· ο συγγραφέας δέχεται, λ.χ., ότι η γλωσσική θεωρία και πράξη του Κοραή σχηματίζουν ένα «συνονθύλευμα νεφελώδες, αβέβαιο και συγκεχυμένο»,¹¹ ότι η «έγνοια του [Σπ. Τρικούπη] για 'ευφωνία' είναι σαφώς υποκειμενικού και μη συστηματικού χαρακτήρα και ενδεικτική της τρικούπειας σύγχυσης γραμματικής και αισθητικής»,¹² ότι ο Ψυχάρης «υστερούσε ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν αισθητικά τη γλώσσα», ενώ πολλές από τις λέξεις που επινόησε είναι «μάλλον κωμικοί λεξικοί σχηματισμοί».¹³ Σωστά, από μian άποψη. Από μian άλλη άποψη όμως, οι θεωρίες και οι πρακτικές των πρωταγωνιστών του γλωσσικού ζητήματος αποτελούν ιδεολογικά και ιστορικά γεγονότα, και δεν μπορούν να κριθούν με γνώμονα τις νεότερες αντιλήψεις της γλωσσολογίας ή τα νέα γούστα της αισθητικής. Οι απόψεις αυτές δεν είναι σωστές ή λάθος, απλώς είναι. Το να τις κρίνουμε εσφαλμένες –το να τις κρίνουμε σωστές, επίσης– είναι σαν ν' αναρωτιόμαστε τι θα είχε συμβεί αν ο Δράμαλης δεν είχε αποκλειστεί στην Αργολίδα. Θα ήταν σαν να πιστεύει κανείς στη δυνατότητα μιας ιστορίας αντίθετης στα γεγονότα ή στην ύπαρξη μιας ιστορίας αχρονικής, όπου όλες οι ιδέες και αντιλήψεις συνυπάρχουν, ασχέτως εποχής.

Από την άποψη της κριτικής, το πιο αδύναμο κεφάλαιο του βιβλίου είναι το τελευταίο, που ασχολείται με τη διαμόρφωση των ιδεολογιών για τη γλώσσα μετά τη «γλωσσική μεταπολίτευση» (όπως προφητικά την αποκάλεσε ο Τριανταφυλλίδης) του 1976. Κατά τον Mackridge,¹⁴ το γλωσσικό ζήτημα έδωσε τη θέση του στη διαδεδομένη πεποίθηση ότι η γλώσσα βρίσκεται σε κρίση. Πράγματι, η κινδυνολογία ευδοκμεί στα γραπτά πολλών «ανησυχούντων» λογίων, αλλά αυτό ίσως αποδεικνύει μόνο ότι η κινδυνολογική ή, αντιστρόφως, η καθησυχαστική, ενασχόληση με τη γλώσσα είναι από τους προσφιλείς τρόπους επικοινωνιακής προβολής των νέων διανοουμένων. Αμφιβάλλω αν αυτή η κινδυνολογία είναι κατάλοιπο του γλωσσικού ζητήματος· παρατηρείται και σε χώρες που δεν είχαν τέτοιο ζήτημα. «Πλέον, οι δύο πλευρές της αντιπαράθεσης εκπροσωπούνται από εκείνους που σέβονται [...] την τυποποιημένη δημοτική του Τριανταφυλλίδη [...] και από εκείνους που ασπάζονται την απαλλαγή από την τυποποίηση τασσόμενοι υπέρ μιας 'διαχρονικής ελληνικής' που θα δίνει σε ομιλητές και συγγραφείς την ελευθερία να χρησιμοποιούν στοιχεία από οποιοδήποτε ιστορικό στάδιο της ελληνικής γλώσσας».¹⁵ Αμφιβάλλω αν τα σύγχρονα στρατόπεδα αποτελούνται πράγματι από οπαδούς του Τριανταφυλλίδη και από «φιλελεύθερους» θηρευτές στη διαχρονία της ελληνικής. Ο Mackridge δεν καταπιάνεται συστηματικά με τα νέα γλωσσικά ζητήματα που εγείρονται μετά τη λήξη του Γλωσσικού Ζητήματος και, έχω την εντύπωση, δεν αποστασιοποιείται αρκετά από τις σύγχρονες διαμάχες. Ομολογώ ότι είναι δύσκολη η αναγνώριση και η

¹¹ Mackridge, *ό.π.*, 160. Η κριτική αποδίδεται στον Vincenzo Rotolo.

¹² *Ο.π.*, 223.

¹³ *Ο.π.*, 286, 288.

¹⁴ *Ο.π.*, 408-414.

¹⁵ *Ο.π.*, 412.

περιγραφή των ιδεολογιών για τη γλώσσα με τρόπο συγχρονικό, «σε πραγματικό χρόνο». Δικές μου έρευνες των σύγχρονων γλωσσικών ιδεολογιών,¹⁶ οι οποίες βασίζονται σε σώματα κειμένων από τον ελληνικό Τύπο, παρέχουν ενδείξεις ότι το αντιληπτικό σχήμα του εθνικισμού, με βάση το οποίο η γλώσσα νοείται ως μία ομοιογενής και «καθαρή» επικράτεια, έχει απολύτως επικρατήσει στις μέρες μας· δεν είναι πλέον το αντικείμενο ιδεολογικής διαμάχης, αλλά προϋπόθεση κάθε νεότερης ιδεολογικής διαμάχης για τη γλώσσα. Εξακολουθεί να γεννάει «γλωσσικά ζητήματα». Αναφέρομαι σε συγχρονικές μελέτες των ιδεολογιών όχι για να υπαινιχτώ κάποια βιβλιογραφική παράλειψη, αλλά επειδή, αναδρομικά έστω, επιβεβαιώνουν την εγκυρότητα του ερμηνευτικού σχήματος που υιοθετεί σ' όλη την έκταση του βιβλίου του ο Mackridge, σύμφωνα με το οποίο η διαμάχη για το γλωσσικό ήταν διαμάχη για την εθνική ταυτότητα.

Ας συνοψίσουμε. Ως γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα νοούνται ταυτοχρόνως α) μια σχετικά μακρά κατάσταση γλωσσικής διμορφίας και β) μια διαμάχη λογίων γύρω από την κατάσταση αυτή.

Η μελέτη του Mackridge *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976* είναι μια ιστορία της διαμάχης των λογίων. Είναι μια ιστορία ιδεών, όχι μια ιστορία της γλώσσας. Παρόλο που η μελέτη του Mackridge δεν είναι ένα δοκίμιο ιστορικής γλωσσολογίας, σε αρκετά σημεία συζητά την πιθανή επίδραση των ιδεολογιών στην εξέλιξη της γλωσσικής διμορφίας. Προτείνω η μελέτη του Mackridge να διαβαστεί μαζί με την εξαιρετική ιστορία του Geoffrey Horrocks, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*,¹⁷ η οποία θέτει από νωρίς στην οπτική της το ζήτημα της διμορφίας.

Αν η διαμάχη για τη γλωσσική διμορφία είναι το πρώτο επίπεδο αφαίρεσης από την ίδια τη γλώσσα, η μελέτη του Mackridge αποτελεί σύνθεση, εξιστόρηση και ερμηνεία αυτού του πρώτου επιπέδου αφαίρεσης, ανήκει λοιπόν σ' ένα δεύτερο επίπεδο. Το ότι μια μελέτη μπορεί να καταπιάνεται με απτά ιστορικά γεγονότα σ' αυτό το δεύτερο επίπεδο αφαίρεσης δεν θα εξέπληττε, νομίζω, κανέναν στην ιστορία των ιδεών.

Σύμφωνα με τον Mackridge, η διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα είναι μια διαμάχη γύρω από την εθνική ταυτότητα. Το δεύτερο επίπεδο αφαίρεσης λοιπόν αφορά όχι τη γλώσσα και τη χρήση της αλλά την εννοιολογία και τους όρους διαμόρφωσης του εθνικισμού· οι όροι αυτοί εκτίθενται λεπτομερώς ήδη στο πρώτο και εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου.

Το ερώτημα που γεννάται είναι: είχε αυτή η διαμάχη για την εθνική ταυτότητα επίδραση στην ίδια τη γλώσσα; Είχαν, με άλλα λόγια, οι ιδεολογίες για τη γλώσσα τη δύναμη ν' αλλάξουν τη γλωσσική πραγματικότητα; Μήπως εντέλει παίρνουμε πολύ στα

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά «'Language issues' after the 'Language Question': On the modern standards of Standard Modern Greek», στο *Standard Languages and Language Standards: Greek, Past and Present*, επιμ. Alexandra Georgakopoulou και Michael Silk. London: King's College – Centre for Hellenic Studies / Ashgate, 2009, 293-320.

¹⁷ Μτφρ. Μ. Σταύρου και Μ. Τζεβελέκου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006· 1^η έκδ.: *Greek: A History of the Language and its Speakers*, London: Longman, 1997.

σοβαρά τις απόψεις ορισμένων λογίων; Στο κάτω-κάτω, ο πατριωτικός λόγος περί έθνους συχνά δεν είναι παρά μια σαχλαμάρα, μια μπούρδα, όπως υπαινίσσεται και ο Harry Frankfurt στο περίφημο βιβλίο του *On Bullshit*.¹⁸ Η μπούρδα δεν αναφέρεται σε κάτι (τη γλώσσα, λ.χ., ή το έθνος), αφορά κυρίως αυτόν που μιλάει. Είναι ένας τρόπος αυτοπροβολής.

Ο ίδιος ο Mackridge δεν αποδέχεται χωρίς επιφυλάξεις την κεντρική θέση του δημοτικισμού, όπως διαμορφώθηκε στο αφηγηματικό σχήμα του Τριανταφυλλίδη, ότι δηλαδή το πρότυπο της δημοτικής ανταποκρίθηκε σε μια γλώσσα ήδη διαμορφωμένη, κοινή (την «κοινή νέα ελληνική»). Μπορεί αυτή να ήταν πράγματι η γλώσσα των αστικών κέντρων και δη της Αθήνας, η καταγωγή της γλώσσας αυτής πάντως παραμένει ασαφής: δεν μοιάζει να προέρχεται, όπως ευρύτερα πιστεύεται, από μια πελοποννησιακή ποικιλία.¹⁹ Είναι πιθανότερο η γλώσσα στην οποία ανταποκρίθηκε η ιδεολογία του δημοτικισμού να προέκυψε μέσω μιας αργής διαδικασίας διαλεκτικής σύγκλισης (leveling), εν μέρει υπό την επίδραση του προτύπου της δημοτικής.

Αυτήν ακριβώς την επιτελεστική σχέση του προτύπου προς τη γλώσσα, τη δημιουργία μιας πραγματικότητας από μόνη την πίστη σ' αυτήν: αυτά πρεσβεύουν οι ιδεολόγοι. Και όταν επιτυγχάνουν –εφόσον επιτυγχάνουν– ν' αλλάζουν τη γλώσσα, ελάχιστη σημασία έχει πια αν οι απόψεις τους ήταν σωστές ή λάθος.

¹⁸ Princeton: Princeton University Press, 2005, 16-17.

¹⁹ Mackridge, *ό.π.*, 209, με αναφορά στον Νίκο Παντελίδη.